

Kocsma- és csárdanevek a Hajdúnánási járásban^{*}

E. NAGY Katalin

Debreceni Egyetem
enagy.katalin@arts.unideb.hu

1. A Magyar Nemzeti Helynévtár Program 2022-ben a Magyar Tudományos Akadémia támogatásával indult útjára, s fő célja, hogy megvalósuljon egy átfogó, a teljes magyar nyelvterületre kiterjedő helynévtár (a program célkitűzéseiről lásd bővebben Hoffmann 2021: 139). Az élőnyelvből és a történeti forrásokból feltárt, majd közreadott helynévadatok számos kutatási lehetőséget rejtenek magukban. Jelen írásomban a tudományos program keretében elsőként napvilágot látott kötet, a *Magyar Nemzeti Helynévtár 1. A Hajdúnánási járás helynevei* című helynévszótár (MNH. 1) névanyagát vonom vizsgálat alá, méghozzá egy sajátos névfajtát, a kocsma- és csárdaneveket középpontba állítva. Az írás elméleti keretét az a tipológiai modell szolgáltat, amelyet Kis Tamás a kocsma- és csárdanevek funkcionális-szemantikai elemzésére dolgozott ki (1988: 15–124), amely pedig végső soron a Hoffmann-féle helynévelemzési modellen alapul (1993/2007).

2. A vizsgált helynévszótár a Hajdúnánási járás hat településének, Folyásnak, Görbeházának, Hajdúnánásnak, Polgárnak, Tiszagyulaházának és Újti kosnak a teljes helynévanyagát adja közre. A járás területén csaknem 3000 különböző objektum megnevezésére mintegy 5200 helynév adatolható, s ennek az állománynak 1,7, illetve 2%-át teszik ki a kocsma- és csárdanevek. E típusba egyfelől azokat a helyneveket soroltam, amelyek a hely fajtájára utaló *kocsma*, *csárda*, *söröző*, *sörbár*, *csapszék* vagy *presszó* lexémákat tar-

^{*} Az írás a Magyar Tudományos Akadémia által támogatott Magyar Nemzeti Helynévtár Program keretében és a Kulturális és Innovációs Minisztérium EKÖP-24-4 kódszámú Egyetemi Kutatói Ösztöndíj Programjának a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Alapból finanszírozott szakmai támogatásával készült.

talmazzák. Másrészt ebben a körben tárgyalom azokat a helyneveket is, amelyek lexikális felépítésükkel ugyan nem utalnak a hely fajtájára, de ténylegesen kocsmát vagy csárdát jelölnek. Így került be a korpuszba például a görbeházi *Sekrestyés* vagy a hajdúnánási *Hangya* és *Tapasztatlan* is.¹ Ugyancsak az állomány részének tekintem a vendéglátóipar különböző üzletfajtáinak – az éttermek, fogadók, vendéglők, kávézók, cukrászdák stb. – megnevezései közül azokat, amelyek valójában kocsmát vagy csárdát jelölnek: a görbeházi *Forfa vendéglő*, *Íves presszó*, a hajdúnánási *Jóbarát vendéglő* helynév is a korpusz részét képezi.

3. A fenti szempontok alapján egybeállított névkorpuszban 107 helynév szerepel, mely mintegy félszáz különböző objektum megnevezésére használatos. Ezek közül a járás kisebb településein, Tiszagyulaházán és Folyáson csupán 1-1, Polgáron 8, Görbeházán 11, Hajdúnánáson 28 megnevezett vendéglátóhellyel számolhatunk. Az újtikosi helynévszótárból pedig nem adatolhatók kocsmá- vagy csárdanevek.

3.1. Az intézmény fajtájának megnevezése. A kötet anyagában csak néhány olyan helynevet találunk, amely csupán a vendéglátóhely fajtáját jelöli meg, azaz jelentéshasadással keletkezett: Görbeházán és Tiszagyulaházán a *Kocsmá*, Hajdúnánáson pedig a *Csárda* és a *Halászcserda* neveket említhetjük meg. Az ilyen jellegű megjelölések esetében nehéz eldönteni, hogy az adott elem közszói vagy tulajdonnévi értékű-e a helybeli nyelvhasználatban. Általánosságban is elmondhatjuk, hogy ezek leginkább „a tulajdonnevek (elnevezések) és a köznevek közötti átmeneti kategória elemeiként értelmezhetők” (Reszegi 2009: 39). Jellemzően mutatja a problémát a hajdúnánási *Csárda* helynév ügye. A város északi határában egykor működő vendéglátóhely megnevezésére a 18. század közepétől napjainkig a *Tedeji csárda*, *Tedej csárda*, *Csárda* és *Külső-Tedej kocsmá* nevek adatolhatók. A megnevezett hely gazdag adatsorában a *Csárda* csupán egyetlen alkalommal, egy 18. századi térképen fordul elő. Joggal merülhet fel a kérdés, hogy vajon volt-e a korban tulajdonnévi értéke a névnek, s így valós névhasználattal is számolhatunk, vagy a megnevezés csupán a korabeli térképkészítési gyakorlatot tükrözi.

¹ A szótárból idézett helynevek pontos előfordulási helyét nem közlöm, mivel azok az MNH. 1 mutatója alapján könnyen visszakereshetők.

3.2. A kocsmá vagy csárda épületének viszonya más helyhez. A kocsmá vagy csárda valamely határrészhez tartozása fejeződik ki a görbeházi *Réti csárda* (amely a *Rét* nevű területen fekszik), a hajdúnánási *Raduca*, *Raduca csárda*, *Raduca kocsmá* (a *Raduca* területén van), az ugyancsak hajdúnánási *Zajgató*, *Zajgatói csárda*, *Zajgató kocsmá* (a *Zajgató* nevű határrészen áll) megnevezésekben, valamint a hajdúböszörményi, hajdúnánási és görbeházi hármashatáron fekvő *Hármas* nevű határrészre utaló *Hármas csárda*, *Hármasi csárda*, *Hármas és Hármashatár csárda* nevekben is. E nevek esetében sok esetben nem mindig lehet eldönteni, hogy a csárdát vagy az azonos nevű határrészt nevezték-e meg elsődlegesen.

Ugyancsak az épület elhelyezkedésére utal Folyáson a *Pusztá csárda*, Görbeházán a *Király-dombi kocsmá*, *Király-dombi csárda*, Hajdúnánáson pedig a *Nánási csárda* helynév. Külterületi lakott helyen, Bagotán van a *Bagotai kocsmá*, Tedejen pedig a *Tedeji csárda*, *Tedej csárda*. A görbeházi *Íves presszó* a korábban a helyén álló épület alakja miatt kapta a nevét.

Azon nevek csoportjába, amelyekben az fejeződik ki, hogy a kocsmá vagy csárda épülete valamely más hely mellett vagy a közelében van, hét helynév tartozik: Görbeházán *Sekrestyés*, *Seki* a neve annak a kocsmának, amely a templom mellett található. Ugyancsak ezen a településen nevezik *Töltőállomás*-nak és *Benzinkutas kocsmá*-nak a benzinkút melletti, *Sport presszó*-nak és *Sport*-nak pedig a sportpályához vezető utcában álló vendéglátóhelyet. A hajdúnánási *Malom presszó* pedig a Csiha-malom közelsége miatt viseli ezt a nevet.

A más helyhez való viszonyt kifejező nevek csoportjába tartoznak végül a kocsmá vagy csárda épületének viszonyított helyzetére utaló nevek is. A vizsgálat alá vont kötetben csupán néhány ilyen helynevet találunk: *Külső Tedej kocsmá*, *Külső Zajgató*, *Külső Zajgató kocsmá*, *Zajgató Külső csárda*, *Belső Morgó kocsmá*, *Belső Szeles és Alsó csárda*. E megnevezések tulajdonnévi értéke ugyancsak kérdéses. A források tanúsága szerint a körülírásszerű megjelölések azért jöhettek létre, mert a beltelken és a külterületen lévő hajdúnánási csárdákat bérbeadásuk kapcsán a *külső*, *belső*, *alsó* előtagok használatával különítették el.

3.3. A kocsmá vagy csárda épületének jellegzetes tulajdonsága. Az épület mérete fejeződik ki a görbeházi *Kis kocsmá*, *Kis dühöngő* megnevezésekben. A kocsmá vagy csárda alakjára vagy állagára pedig a *Görbe csárda*, *Görbe ház*, *Gugyori kocsmá*, *Gugyori és Tapasztatlan* nevek utalnak. A *Görbe csárda*, *Görbe ház* megnevezések újabb keletkezésű nevek, és azzal a helyi hagyománnyal vannak összefüggésben, miszerint Görbeháza belterüle-

tének északi részén állt egykor egy L-alakú csárda, amelyről a 20. században alapított települést is elnevezték. Külön figyelmet érdemel a hajdúnánási *Gugyori kocsmá*, *Gugyori* névpár is, mivel a *Gugyori* jellegzetes alföldi kocsmánév, amely a *gugyor*- 'guggol' ige-tőből alakult *-i* képzővel, s a kocsmá „guggoló”, félig földbe süllyesztett épületére utalhat, illetve ezzel összefüggésben arra, hogy a vendég csak legugyorodva tudott bemenni a kocsmá ajtaján (Kis 1993: 184). Az ugyancsak hajdúnánási *Tapasztatlan* pedig arról kapta a nevét, hogy az önmagában álló kis épület kívülről nem volt bevakolva.

A kocsmá vagy csárda épületének valamely feltűnő része jelenik meg a *Gerendás csárda* és a *Hétlépcsős* nevekben. Előbbi a terasz gerendás alátámasztásáról, utóbbi pedig a bejárathoz vezető, téglából épített hét lépcsőfokról kapta a nevét. A kocsmában kapható árura utal az újabb keletkezésű *Sörbár* és *Sörös* név.

Ehelyütt végül azokról a nevekről kell szólnunk, amelyek esetén a kocsmá vagy csárda épületének valamely egyéb jellegzetes tulajdonsága volt a névadó motívum. A hajdúnánási *Szeles kocsmá*, *Szeles*, *Morgó kocsmá*, *Morgó*, *Morgó csapszék* és *Morgó halászcárda* helynevek tartoznak ide. A *Morgó* mint csárdanév a Tiszántúl számos pontjáról adatolható (Kis 1991: 263–264), de határrészek és külterületi lakott helyek neveként is gyakran előfordul. A név a 'természeti jelenség' mozgás közben olyan hangot ad, mint a kutya morgása' jelentésű *morog* igéből képzett igenévből alakult. Az egyik hajdúnánási forrás szerint 1831-ben a kolerajárvány idején a városkapitány megtiltotta, hogy a kocsmában hangosan énekeljenek, csak dúdolni, csevegni volt szabad, erre utal a név. Valószínűbb azonban, hogy a névadás oka – a *Szeles* csárdáéhoz hasonlóan – az volt, hogy a régi, szabadkéményes épületekben erősen hallatszott a szél: a szél morgása jelenik meg tehát a névben (Kis 1991: 264–266).

3.4. A kocsmá vagy csárda épületének viszonya valamilyen külső dologhoz, körülményhez. A Hajdúnánási járás kocsmá- és csárdaneveinek igen jelentős hányada, csaknem az egyharmad része tartozik ebbe a csoportba. A kocsmá tulajdonosára vagy bérlőjére utaló nevek közül csupán néhány, a hajdúnánási *Szikra kocsmá*, *Szikra* és *Hangya* vonatkozik intézményre: előbbi a Szikra téeszről, utóbbi pedig a Hangya Szövetkezetről kapta a nevét.

A kocsmá tulajdonosára – személynévvel megjelölve – ezzel szemben csaknem húsz kocsmánév utal: Görbeházán a *Szabó-kocsmá*, *Szabóné kocsmája*, a *Tanyi-kocsmá*, *Tanyi kocsmája*, Hajdúnánáson az *Ádám-kocsmá*, a *Bajzát-kocsmá*, a *Gottdiener-kocsmá*, a *Hadas-kocsmá*, *Hadas*, a *Lantos-kocsmá* – melyet *Lantos-féle-vendéglő*-nek is hívnak –, a *Molnár-kocsmá* és

a *Pesel-csárda*, Polgáron a *Kón*-, a *Ládi*-, az *Ungár*- és a *Zsani-kocsm*a helynév.

Ugyancsak a kocsmában dolgozó ember volt a névadás indítéka a *Hatos* és *Hatcsecsű* helynevek keletkezésekor: az 1970-es évek elején épült hajdúnánási kocsmá azért kapta ezt a nevet, mert három nő dolgozott benne. Kis Tamás e névtípus kapcsán megjegyzi, hogy a nyelvterület egészére kiterjedő kocsmá- és csárdanévvizsgálatában *Két*-, *Nyolc*-, vagy annál több *-csöcsű* kocsmanévvizsgálata nem adatolható. Az utóbbi név – *Nyolccsöcsű* ~ *Nyolccsecsű* – hiányát azzal magyarázza, hogy négy csapos már sok egy kocsmában, míg egy csapos esetén szívesebben nevezik a kiszolgáló nőt a nevére (1988: 100).

A kocsmá látogatóira utalnak a *Jómadzag*, *Makk hetes kocsm*a és *Tudakozó* nevek. A hajdúnánási vendéglátóhely neve a *jómadzag* 'jómadár, rossz gyerek' jelentésű szóból alakult, a polgári Felvégen álló *Makk hetes kocsm*a neve pedig egy cigány muzsikusz gúnynevéből alakulhatott. A görbeházi *Tudakozó* pedig azért viseli a nevét, mert a helybeliek szerint mindent tudnak ott az emberek.

A kocsmával kapcsolatos nevezetes esemény jelenik meg a hajdúnánási *Romlott csárda* és *Zöldág kocsm*a elnevezésekben. Az előbbi vendéglátóhely a helybeliek szerint azért kapta a nevét, mert a kocsmá egy betyár bosszúja miatt elhagyatott, majd romos lett. Az utóbbi elnevezés pedig bizonyára kapcsolatba hozható a népszokással, melynek során május elsején zöldágnak is nevezett májusfát állítanak a kocsmák elé.

3.5. A kocsmával kapcsolatban nem álló dolog a névadó motívum. A magyar nyelvterületen tízezres nagyságrendben lehetnek jelen azok a kocsmanevek, amelyekben a megnevezett hely egyetlen jellegzetes jegye sem fejeződik ki. E fantázianevek jellemzően újabb keletkezésűek, s elsődleges céljuk a hangulateltetés, a vendégcsalogatás. Az ide sorolható nevek között tárgyaljuk az ún. álcégérneveket, amelyek Kis Tamás szerint a cégérnevek által létrehozott modell mintájára alakultak, s így olyan tipikus kocsmanevek jöttek létre, amelyekről a nevet korábban nem ismerő is sejti, hogy kocsmára vonatkoznak (Kis 1988: 113). A Hajdúnánási járás kocsmá- és csárdanevei közül 17 nevet sorolhatunk ide. Hajdúnánáson az *Akác presszó*, *Bagolyvár*, *Búzavirág söröző*, *Búzavirág eszpresszó*, *Búzavirág*, *Fecske söröző*, *Hársfa csárda*, *Jóbarát kocsm*a, *Jóbarát vendéglő*, *Jóbarát*, *Kispipe kocsm*a, *Kispipe*, *Kulacs falatozó* nevek keletkeztek ilyen módon. Ugyancsak ide tartozik a polgári *Almáskerti kocsm*a, *Almáskerti söröző*, *Almás kocsm*a névbokor, amely látszólag az építmény helyét jelöli, azonban a polgári helynévszótárban semmi nem utal egy egykori almáskert meglétére. Végezetül a görbeházi

Pietro kocsmanevet említhetjük meg, amely a kocsmá nyitásának idején népszerű film szereplőjéről kapta a nevét.

3.6. Bizonytalan nevek. E kategóriába csupán egyetlen név, a polgári *Pokol kocsmá* sorolható, amelyhez a kötet nem ad meg névmagyarázatot. A nyelvterületen számos *Pokol csárda*, *Pokol kocsmá* helynév ismeretes (lásd pl. Katona – E. Nagy 2015: 252), ezek alapján feltételezhetjük, hogy a névadás motívuma e nevek esetében a csárda vagy kocsmá környékének sáros, ragadós jellege lehetett, de az is elképzelhető, hogy a név az alvilágképzethez kapcsolható.

4. A Hajdúnánási járásban előforduló kocsmá- és csárdanevek vizsgálata azt mutatta meg, hogy a nevek csaknem egy harmad részében (31%) a kocsmá vagy csárda épületének más helyhez való viszonya fejeződik ki (lásd az 1. ábrán). Ugyancsak nagy számban (27%) vannak jelen a valamilyen külső dologra, körülményre utaló kocsmá- és csárdanevek is. A névanyag mintegy ötödében (21%) az épület valamely jellegzetessége, tulajdonsága fejeződik ki. A vizsgálat során azt találtuk, hogy igen magas azon nevek aránya is (16%), amelyek valamilyen fantázianevet viselnek. Kevés olyan név van, amely csupán a hely fajtáját kifejező szóval nevezi meg a kocsmát (4%), és a bizonytalanul magyarázható nevek száma is alacsony (1%).

A kocsmá vagy csárda épületének viszonya más helyhez	31%
A kocsmá vagy csárda épületének viszonya valamilyen külső dologhoz, körülményhez	27%
A kocsmá vagy csárda épületének jellegzetessége, tulajdonsága	21%
A kocsmával vagy csárdával kapcsolatban nem álló dolog a névadó motívum	16%
Az intézmény fajtájának megnevezése	4%
Bizonytalan származású nevek	1%

A Hajdúnánási járás kocsmá- és csárdaneveinek szemantikai megoszlása

Irodalom

- HOFFMANN ISTVÁN 1993: Helynevek nyelvi elemzése. A Debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Magyar Nyelvtudományi Intézetének Kiadványai 61. Debrecen. – Újra-kiadás: Tinta Könyvkiadó, Budapest, 2007.
- HOFFMANN ISTVÁN 2021: A Magyar Nemzeti Helynévtár Programról. Helynévtörténeti Tanulmányok 17: 139–145.
- KATONA CSILLA – E. NAGY KATALIN 2015: Hajdúböszörmény helynevei. In: Bába Barbara (szerk.), Hajdú-Bihar megye helynevei 1. A Hajdúböszörményi és a Hajdúhadházi járás helynevei. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen. 98–253.
- KIS TAMÁS 1988: Kocsma- és csárdaneveink névtani vizsgálata. Kézirat, Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Intézet kézirattára. K. 1035.
- KIS TAMÁS 1991: Morgó. Magyar Nyelvőr 115: 263–267.
- KIS TAMÁS 1993: Gogyori és Kutyakaparó I. Névtani Értesítő 15: 180–185.
- MNH. 1 = HOFFMANN ISTVÁN – E. NAGY KATALIN (szerk.) 2024: Magyar Nemzeti Helynévtár 1. A Hajdúnánási járás helynevei. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen.
- RESZEGI KATALIN 2009: A jelentéshasadás mint helynévalkotási mód. Helynévtörténeti Tanulmányok 4: 35–45.

*

Names of pubs and roadside/inns in the Hajdúnánás district

One of the basic tasks of Hungarian onomastics is to collect toponyms, but it is also important to analyse toponyms from a scientific point of view. In this article, I analyse the first printed book of the *Hungarian National Toponym Registry Programme*, looking at a particular type of toponyms: the names of pubs and inns. The book contains the toponyms of six settlements: *Folyás*, *Görbeháza*, *Hajdúnánás*, *Polgár*, *Tiszagyulaháza* and *Újtitkos*. In these settlements, about 100 place names are used to designate pubs or inns. The article focuses on their semantic content.

Keywords: *onomastics, toponyms, names of pubs and roadside/inns, Hajdú-Bihar county*

KATALIN E. NAGY

